

Вељко С. Ивановић*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет, докторанд

Оригинални научни рад
Примљен: 5. 09. 2023.
Прихваћен: 14. 11. 2023.

„РАДИ ТИ, ДИЈЕТЕ, СВОЈ ПОСАО”: ЛИТЕРАРНИ
ОДРАЗ ЈАСЕНОВАЧКОГ МАРТИРИЈУМА У РОМАНУ
ТРЕН 1 АНТОНИЈА ИСАКОВИЋА

У раду се разматра улога и композициони смисао епизоде о страдању Вукашина Јасеновачког у „Осмом казивању Чеперку” романа *Трен 1*. Исаковићева књижевна обрада једног историјског сведочанства, које бележи доктор Недо Зец, посматра се и са становишта историјских докумената о страдању у логору Јасеновац и других ратних сведочења. Посебно подручје рада заузима однос хришћанског мученичког страдалништва и модернистичке поетике једног писца који, нити идејно нити поетички, не припада религијској инспирацији.

Кључне речи: Јасеновац, мартријум, сведочанство, Вукашин Јасеновачки, ратна проза, *Трен 1*.

* veljkoivanoviic@gmail.com

*И дођеш, не знаш коме у гостима
Месту што сјаји насуту костима
Обгрљен храмом сандук преостао,
Јер свако чини шта му је посао.
Драган Хамовић, „Пребиловци”*

*Четири године носим се с њима, уништавам их,
али они се попут инсеката враћају опет. Ни нож им ништа
не може, ни мржња, ни масакр. Имам осјећај да ме
и мртви побјеђују. Ах та моћ немоћних.
Љубо Јандрић, Јасеновац*

*Кротином ћув то
мрзли разједе кам.
Момчило Настасијевић, „Глухоте VII”*

Увод: чињеница и приповедна позиција

Највећи ратни сукоб у историји човечанства (1939–1945) на југословенском подручју протеже се од историјских чињеница, њиховог утицаја на културолошке феномене, преко стваралачког материјала уметности, па све до интимних сећања људи који су и данас живи. У колоплету различитих рефлексија о Другом светском рату, чини се да можемо издвојити оне садржаје који се, на једној страни, односе на историју војних окршаја, док се они на супротној оси више окрећу човековом унутрашњем преживљавању у времену велике катаклизме. Као да се на овој размеђи могу успоставити границе између историјске науке и уметности, две гране хуманистичког бављења које, зависно од свог предмета проучавања, обликују сопствену природу и оријентисаност.

Српска књижевност у годинама након рата приступа ратној тематици према диктату новоуспостављене власти. Служба званичној идеологији узрокује окретање позицијама „вулгарног социјалног утилитаризма, коме су, понети патриотским одушевљењем, свој обол плаћали многи писци” (Палавестра 2011: 256). Међутим, Антоније Исаковић, стваралац о којем ће у овом раду бити речи, „ниједним ретком није учествовао у социјалистичком реализму првих послератних година” (Михиз 1972: 12). Из идентичног разлога и Петар Џаџић сматра да, за разлику од идеолошких писаца, заборав неће прекрити Исаковићева дела, „јер његове су приче

пре свега приче о човеку у граничним ситуацијама, тек потом о једном одређеном рату и једној одређеној револуцији” (Џацић 1990: 177). На истом месту Џацић напомиње поводом Исаковићевих прича: „а када и препознамо иконографију последњег рата, идеолошки наноси брижљиво су из ње одстрањивани” (Џацић 1990: 177).

Пишчева усмереност није окренута дневнополитичким потребама нити другим условљеностима друштвене улоге литературе. Из тог начелног разлога идејно-поетичке природе, приповедна уметност Антонија Исаковића управо стоји у односу према дубљим коренима човековог испољавања. Овакав њен основни аспект, рекло би се, ни до данас није најпрецизније сагледан у критичким погледима, премда раније спомену-та Михизова и Џацићева запажања утиру пут разумевању Исаковићеве хуманизације.

Да ли пак модернија стваралачка оптика Антонија Исаковића може бити довољан разлог да се наш писац прихвати тематике која потпуно одудара од државне културне политике, тематике каква је мученичка смрт једног светитеља цркве? Иако није посезао за пропагандним видом књижевности под палицом социјализма, Исаковић ипак није био на мисаоној позицији која би подразумевала неко хришћанско становиште. Но, „Луле”, како свог пријатеља назива Добрица Ћосић, делио је са трансцендентним моралом одлуку „да се трпи, страда и положи живот” (Ћосић 2005: 46) у потрази за остварењем комунитарне утопије. Исаковића су, према Ћосићевом мишљењу, из релативне заштићености богаташке породице у герилску побуну „повели његов младалачки идеализам, племенита природа и урођено правдољубље, изузетна храброст и снажна, за подвиге способна воља” (Ћосић 2005: 46). Уколико се према сензибилитетским особеностима писца може донекле судити о проблематици његових дела, у Исаковићу би се, према овим биографским одредницама, могло јавити одређено интересовање за виши, готово сакрални смисао страдања.

Нажалост, балканска историја у Другом светском рату богата је оваквим примерима. Један од њих, који би се, по свему судећи, могао сврстати међу истакнутије, постаће еминентна Исаковићева тема у његовом „Осмом казивању Чеперку” романа *Трен 1*. Реч је о логору смрти Јасеновац, односно, пасији Вукашина Мандрапе (уп. Антић – Антић 2021: 372), којег ће Српска православна црква канонизовати као Светог Вукашина заједно са свим осталим жртвама – јасеновачким новомученицима.

Тема Јасеновца неизбежно повлачи са собом питање историјске фактографије. Конституисање уметничке форме у односу на чињеничку основу логорског (или, шире – ратног) страдања значајан је поетички

проблем. Неке од видова књижевне транспозиције терора у Другом светском рату наша култура овековечује поетским медијумом. *Стојанка мајка Кнежополка* Скендера Куленовића, *Пребиловци* Драгана Хамовића или *Опело за седам стотина из цркве у Глини* Ивана В. Лалића (о страдањима у глинској цркви в. Стрњаковић 1991: 241–245) чине се довољно истакнутима примерима. Са друге стране, прозни списи мемоарског карактера, попут *Ослобођеног Јасеновца* Ђамила Сијарића (в. Сијарић 1983), *44 Мјесеца у Јасеновцу* Егона Бергера (в. Berger 1978), или романа *Јасеновац* Љубе Јандрића, преживелог логораша (уп. Петров 2007: 101–106), са већим фактографским упливом говоре о злочинима.

Такав поступак наглашене историјске тежње чини се учљивим чак и када је реч о уметничким остварењима која су блиска популарној култури, попут филма *Дара из Јасеновца* (2021) Драгана Антонијевића или песме *Ђурђевдан* са албума *Ђурибирибела* (1988) Бијелог дугмета.¹ Утемељеност у историјским чињеницама, притом, значи готово потпуно *умањивање фиктивне моћи*, елемента без којег уметност, практично, не може да се оспољи. Међутим, Исаковићево окретање стварносној проблематици подразумева један нарочит однос. Он се заснива управо на уметничком дочаравању збиљског, при чему је проверена историјска чињеница већ „обезбедила” оно за чим писац посеже у литерарном уобличавању. Услед таквог Исаковићевог става према стварности, Милан Радуловић коментарише приповедачеву позицију у *Трену 2* као позицију која није „изнад или изван збивања о којима се прича” (Radulović 1985: 26, курзив М. Р.), већ као ону која је „испод неразумљиве величине, трагике и муке живота коју саопштава у својој причи” (Radulović 1985: 26, курзив М. Р.). Радуловић о Исаковићевом приповедању заснованом на реалности каже:

„Супротно позицији тзв. свевидећег писца у традиционалном роману, који ствара илузију да зна крајњи смисао догађаја које описује и врховни смисао живота јунака које ствара, казивач односно приповедач осећа да је он дужан да разуме а не да објасни, да чује и пренесе причу о стварном догађању живота а не да је измишља. Он се одриче фиктивне моћи да може да води измишљене животе и руководи замишљеним догађајима; напротив, он мора да издржи гледање у стварно догађање живот, да саопшти то што је видео и одболује непрозирни смисао или истину што зраче као суштина збивања.” (Radulović 1985: 26)

¹ Трагичну песму српских младића у возу за Јасеновац („Прољеће на моје раме слијеће”) данас познајемо захваљујући Жарку Видовићу, једном од упућених за Јасеновац (уп. Васиљевић 2016: 350–361). Пореклом из Сарајева, филозоф Видовић је лично познавао Вукашина Мандрапу и његову фамилију, о чему је оставио запис *Св. Вукашин Јасеновачки у логорској историји Срба* (уп. Видовић 2022: 235–243). Интересантно делују случајеви Видовићевог помињања Вукашина Јасеновачког и у научним радовима „Историјска свест у *Сеобама* Милоша Црњанског (Видовић 1997: 180) и „Завет – изворно начело европске историје” (Видовић 1997: 187).

Исаковићева непосредност у односу на фактографски основ, са својом позицијом „испод” приповедног материјала, као да потврђује и одређене ставове Драгана Стојановића о транспозицији историје у књижевно дело. Стојановић, наиме, сматра како „уметник, подстакнут и вођен оним што пружа архив, може од тога одступити уколико на тај начин постиже да у његовом делу сагледамо слику конкретне људске егзистенције каква *мора бити да је била* у прошлости коју он, као и историчар, приводи у читаочеву садашњост” (Стојановић 2005: 263, курзив Д. С.). Стојановићев ставови уобличени у тексту *Књижевност и историја*, који је уједно и поговор „Историјским изворима *Травничке хронике*” Мидхата Шамића, слажу се са запажањима овог проучаваоца изложеним поводом Андрићевог романа. Јер, Шамић сматра како „обиље и богатство извора, докумената, чињеница, реминисценција” никако „не спутавају романијера” (Шамић 2005: 238). Закључак се чини видним када је у питању продужетак историјске чињенице у сложен и разноврстан систем уметничке димензије *Травничке хронике*. Шамић запажа, такође, Андрићев слободнији однос према изворима, при чему писац „понекад контаминира грађу, упрошћује је и кондензује; други пут је размјешта, развија, компликује, час догјерује и стилизује причу коју нађе у извору, час сам измишља неку причу, коју прошара измишљеним подацима” (Шамић 2005: 239). Слободније служење историјским извором истиче и Виктор Шкловски коментаришући Толстојеву оријентацију на грађу коју пружа Михајловски-Даниљевски, непоуздани излагач чињеница из Отаџбинског рата против Наполеона: „[С]ваки писац деформише грађу кад је уклапа у своју конструкцију, и не бира грађу према њеној веродостојности, већ према њеној прикладности” (Šklovski 1984: 83).

Поступак Антонија Исаковића у „Осмом казивању Чеперку”, премда стоји на истом приповедачком становишту када је реч о историји, ипак се унеколико разликује од Андрићевог метода. Исаковић, наиме, прецизно излаже један догађај који се стварно десио у логору Јасеновац за време рата. Међутим, он притом не инсистира на широкој приповедној варијабилности са мноштвом детаља, епизода и уметака, са чиме се читалац среће у *Травничкој хронизи*. Разлог за ову дистинкцију по свему судећи садржи се у теоријским оквирима *Трена 1*, романа који, за разлику од *Травничке хронике*, не поседује чврсту приповедну нит која повезује све фабуларне чиниоце. У *Трену 1*, девет „казивања” (незаинтересованом) слушаоцу Чеперку, који током сваке од њих заспи, не повезује ништа осим симетралне осе партизанског рата. Отуд су и саме епизоде унутар сваког „казивања” још и сведеније у свом обиму. Из тог разлога Исаковић не

мења готово ништа у фактографском полазишту приче, већ као уметник настоји на приповедном „оживљавању” догађаја, његовој „једноставној” конкретизацији, која се приближава „духовној и егзистенцијалној позицији монаха летописца и животописца” (Radulović 1985: 24). Овакав однос према историји подразумева још сниженији степен зависности од књижевне фикције него што је то случај са *Травничком хроником* Иве Андрића.

Однос грађе и уметничког медијума романа неизбежно подразумева прозни облик казивања. Мања упућеност на пут имагинације, заједно са прозном формом, приближава Исаковићево приповедање некњижевном облику сведочења, који је „приступачнији широј публици и мањи интерпретативни изазов него што је то случај с поезијом” (Душанић 2021: 10). Међутим, Исаковићев јасеновачки мартиријум једновремено се и удаљује од врсте сведочанства, будући да сведочанство подразумева „самоодређење[е] говорног лица као очевица, као неког ко је присуствовао догађајима које описује” (Душанић 2021: 39). Ипак, чини се како Исаковић унеколико задржава ову позицију у „Осмом казивању”, и то преносећи се у лик убице (а не жртве) посредством једног веродостојног сведочења.

Овакво теоријско полазиште и омогућава да се Исаковићева транспозиција приче о Вукашину Мандрапи прецизније сагледа. „Осмо казивање Чеперку”, одвија се, попут осталих „казивања” у *Трену 1*, у риболовачком амбијенту на Сави. У средишту „казивања” налази се исповест усташког егзекутора Жила Фригановића доктору Неду Зецу, који исповест јасеновачког целата уноси у напис *Да се не заборави* (Исаковић 1985: 134). Међутим, Исаковићев наратив о Вукашину и убици није поједностављено анегдотско изношење које рачуна једино на уметнички ефекат стилизованог историјског догађаја. Као и свако од „казивања”, и „осмо” причање слушаоцу Чеперку брижљиво је компоновано као низ епизода обједињених оквирним приповедним проблемом. Реч је о преиспитивању *злочина* у рату и (нежељеног) *сведока* који остаје да својом појавом проговори о злочиначком чину.

Јасеновачки злочин у „Осмом казивању Чеперку”

Антоније Исаковић је данас у ширим читалачким круговима познат углавном као писац партизанске борбе против окупатора. Овакав вид разумевања произилази углавном из генерализације под коју се сврставају Исаковићеве три најважније приповедне збирке, објављиване у дужем временском размаку: *Велика деца* (1953), *Папрат и ватра* (1962) и *Празни*

брегови (1969). Тема рата код нашег писца углавном се реципира као наратив о борби, односно величању морала бораца у комунистичкој герили.

Међутим, Исаковићеве приче у три наведене збирке указују на разноврсност етичких и друштвеноисторијских проблема, чак и када се причама приступа без дубљег аналитичког увида. Отуд, примера ради, од ратовања против окупационих снага одудара прича *У знаку априла* (збирка *Папрат и ватра*), која проблематизује цивилно испољавање колективне хистерије у ратним почецима. *Папрат и ватра* садржи, такође, и приче готово баналних назива *Игре* и *Пасуљ*, које на идентичној равни одступају од партизанске теме. У првој од наведених реч је о психолошком продору у судбину јеврејске породице, док *Пасуљ* приповеда о четнику Кличку и његовом супротстављању немачким јединицама. Са друге стране, књига *Празни брегови* са причама *Берлин карупт* (непосредно послератно стање), *Молба из 1950* и *Писмо из 1971* (окретање друштвеној и идеолошкој критици социјалистичког уређења) још наглашеније одваја Исаковића од партизанске теме. Окретањем темама различним од уско ратних Исаковић је „јасније одредио свој типично приповедачки приступ животној стварности” (Јеремић 1973: 563).

Међутим, појаве другачијих тематских оријентација у Исаковићевим причама могу се једино „површински” разумети уколико прихватимо упрошћену представу о Исаковићу као партизанском приповедачу. Антоније Исаковић је писац разноврсних дилема човекове судбине, док је стварност рата махом позорница општељудске драме и озбиљног етичког избора.

У смислу удаљавања од теме народноослободилачке борбе стоји и „Осмо казивање Чеперку”, приповедна целина романа *Трен 1* која се у три од пет мањих независних прича концентрише око проблема усташког покрета. Први Исаковићев роман и у другим својим „казивањима Чеперку” дотиче слику злочина почињеним на територији Независне Државе Хрватске. Тако, у „Другом казивању Чеперку” Исаковићев повратник из рата и приповедалац саопштава свом пријатељу о пронађеној деци у једном спаљеном селу на левој обали Дрине, након што је разарање спровела Вражија дивизија (Исаковић 1985а: 17–18). „Пето казивање Чеперку” пак говори о формирању сељачког збега и дешавањима у њему, након што су село по имену Заноглине удруженим снагама уништили италијански фашисти и усташе (Исаковић 1985а: 59–60).

Исаковићево интересовање за усташке злочине опстаје и до позног *Трена 3* (1992). На једном месту у последњем *Трену* Исаковићев јунак Падеј помиње стравичне злочине над српском децом у Јасеновцу, чије су мале главе служиле усташама као мете за гађање. Дете које би преживела „игру”

бивало је послато „у Јастребарско, сестри Пилхерији”, што се тумачило спуштањем „руке анђеоске” „и на једно православно дете” (Исаковић 1992: 278–280). У *Трену 3* је пак усташким злочинима највише потресен лик честитог Петра Веровића. Веровић Падеју говори о својој зачуђености том „злом вољом у дивљању, страшћу измишљања у убијању”,² која подразумева гашење пикаваца у стидницама девојака, прављење огрлица од људских очији, кошење српских глава које стоје над земљом код закопаних људи (Исаковић 1992: 98). Веровић у свој дневник чак уноси опширан списак изјавā које су дале српске избеглице из Хрватске, изјавā које говоре о злочинима над цивилима западне и северне Босне у логору у Славонској Пожеги, страдањима калуђера манастира Шишатавац, покрштавањима у Далмацији и другим областима (уп. Исаковић 1992: 336–358). „Документација” Петра Веровића вероватно има важне подстицаје у Исаковићу доступним изворима о масовним злочинима, нарочито ако имамо на уму чињеницу да ова романескна грађа у *Трену 3* готово да и није стилизована. Мучења и убиства на тај начин представљена су, практично, стилем који највише наликује публицистичком дискурсу.

Поред тога, један од интересантнијих Исаковићевих приказа усташких злочина потиче из развијеније приповетке *Жена, дете, коза и одред*, прозног дела које Иван В. Лалић одређује као једно од Исаковићевих најсложенијих (уп. Лалић 1971: 78).

Проза из збирке *Празни брегови* у свом почетном делу говори о уништавању српског села и масакру становништва, подухвату који спроводе војници у „црним блузама и чакширама”, са сјајним „дугмадима и „црним капама на којима стоји „велико плехано ’У’” (Isaković 1983a: 78), услед чега их жена именује „црним ђаволима” (Isaković 1983a: 80). Неименована јунакиња приповетке сакривена је са дететом и козом на обали реке, док теихоскопски проматра убиства и уништавања. Интересантно је, притом, да Исаковић овом лику додељује извесне *митолошке* елементе женског архетипа рађања и обнове, док сама жена у тренуцима усташког покоља усмерава сопствену мисао ка *хришћанском* регистру:

„У обали, жена се крсти, шапуће речи, муља молитве, помиње Арањела, светог Ђорђа, крститеља Јована, своју крсну славу свету Петку и *све мученике*. Мисли, и не може да се сети који је светац противу ватре. Да ли га има, и да ли га је поп када помену. Зна, за воду је свети Никола. Ништа не мари да га помене, јер ватра је као поплава, односи све.” (Isaković 1983a: 78, курзив је наш)

² Веровићеве, односно, Исаковићеве медитације о перфидности злочиначког делања потврђују се научним установљеностима како су „усташки режим и злочини који су начинили у неким случајевима чак и гори од нацистичких злочина” (Grafj 2018: 246).

Наизглед споредни детаљ: „сви мученици”, поред светитеља Јована и Георгија који испољавају такав вид светаштва, усмерава страдање сељака према мучеништвој³ семантици, која ће бити од велике важности за „Осмо казивање”. У том контексту, могло би се поменути како Исаковићева мисаона визура наговештава тему сакрализованог страдалништва још у *Празним бреговима*. Ова приповедна призма оснажена је контрастивним постављањем усташких војника. Јер, наспрам жене која је са дететом носилац обележја колективног мучеништва и његове моралне висине, стоји гротескна слика убица када одбаце „црне” униформе (маркере убилачке моћи) и купају се у реци:

„Боси, без оружја, постали су купачи – жени су сувише млади. Ребра затегла кожу, испале лопатице, ниједном се леђа још нису укртила. Криве цеванице, повијени мушки знакови, смешни. Сви су без стомака, и не распознаје се ко је командант. И жена под обалом мисли: откуд сад ови? То нису црни који су пуцали, палили. Бледи су, нејаки, њој се чини да би их рукама, шамарима савладала. И гледа у њихове црне капе, разбацане свуд по обали.” (Isaković 1983a: 83–84)

Упризорење физичке⁴ и полне наказности усташких припадника, раздвајају се у односу на женину *надмоћ као жртве* у погледу оба ви-талистичка аспекта која егзекуторима недостају. Подразумевано етичко оправдање, притом, у великој мери антиципира позиције убице Фригано-новића, односно старца Вукашина из Клепаца.

Међутим, приповеци *Жена, дете, коза и одред* на структуралном плану недостаје сама жртва појединца који је носилац виших вредности, да би паралела са Вукашиновом причом могла бити потпуна.⁵ Међутим, убиство и други злочини као чиновници који жртву нарочито уздижу у односу

³ Израз „мучеништво” са његовим варијацијама користимо у раду за обележавање дела веће приповедне целине који говори о страдању српских цивила православне вероисповести. „Мучеништво” подразумевамо нијансе жанровског значења на темељу средњовековне поезије (уп. Трифуновић 1974: 46–48), али се „мучеништво”, наравно, не узима као посебан жанр српске модернистичке књижевности.

⁴ Детаљ о „бледици” „црних” војника могао би бити и траг Исаковићеве лекције. Јер, управо ће белина тела бити последње што види жртва поеме *Јама* Ивана Горана Ковачића, пре него што јој усташки крвник ископа очи (Ковачић 1974: 64). На трансформацију усташа у приповеци *Жена, дете, коза и одред*, промену посредовану значењем боја, пажњу је скренула и Виолета Јовановић: „У игри трансформација и привида ’живот лажљивица’ преображава злогласне ’црне војнике’, на реци, без униформе, ван задатка и службе, у беле дечачке. Црни војници постају нестварно бели” (Јовановић 2009: 194).

⁵ Исаковић у делу из *Празних брегова* инсистира управо на обрнутом случају. За разлику од узвишене погубности, жена успева да побегне од усташа, задржи своју козу након партизанског већања, те са животињом и дететом симболички започне нови живот.

на целата приметни су у Исаковићевим *Анкетним литовима о Косову и за Косово*.

Приповедач „Првог листа” у овој (документарној) приповеци помиње албанске злочине над српским живљем на Косову за време Другог светског рата. У жртвама сексуалног насиља над „осам Црногорки” и мучењима партизанског батаљона,⁶ приметни су извесни упливи мартирске осећајности. Овај контекст нарочито је оснажен градацијским преласком са колективног (Црногорке, партизани) на појединачни план мучеништва. Поступком се оснажује двоструки план мартиријума, који подразумева заједничко страдање народа, као и посебно истицање једног човека са његовом пасијом: „Вељку, његовом куму [куму човека који је Исаковићевом приповедачу казивао о покољима] посебну част учинише: пробили су кожу под ребрима и ту му ставили руке у цепове. Колико знам ниједан заробљеник у Европи није добио овакве цепове” (Исаковић 1990: 166). Исаковићев приповедач, такође, помиње и лик крвника („Рамиза”), чиме се употпуњује шема мучитељ – жртва: „А Рамиз из балистичке јединице у борби код Прешева, се много истакао; хвалио се код својих мештава да се напио српске крви” (Исаковић 1990: 166).

Испијање крви убијеног фактографски је детаљ којим су се истичали целати из Јасеновца. Љубо Јандрић, критичар и књижевник који је преживео јасеновачку голготу, писао је о стварним злочинима на темељу властитих искустава и виђења у свом роману *Јасеновац*. Између осталог, Јандрић кроз лик Јакова, јасеновачког заповедника, говори о брутално-натуралистичком и *стварном* мотиву:

„Већина кољача осјећа сирову, пријесну крв на начин на који је вјеројатно осјећају и животиње. Они ми и сами признају да их сирово месо људи доводи до лудила. У питању је живчана пренадраженост пред клање и у току покоља. Тако вам је то. Нетко је у стању једним убодом да убије, другом су потребна три-четири ударца. По моме мнијењу само се тако може протумачити жеља неких чаркара да лижу и пију крв своје жртве. То је онај пут до поистовјеђења, када се жртва и убојица морају сродити и бити једно.” (Јандрић 1989: 235)

Везано за овај тип злочиначког поступања, Жиле Фригановић у „Осом казивању Чеперку” помиње Јера Маричића: „[К]ад је Јере Маричић послао око три хиљаде људи у Градину на клање” (Исаковић 1985: 136). Реч је о једном од јасеновачких егзекутора и логорских управитеља, Јерониму Маричићу, којег један од непознатих логораша у свом сведочењу помиње

⁶ „Жицама су им пробили мишице, па руке на леђа везали, при сваком покрету руке ружа крви кроз тканину; провели су их кроз село са музиком; јаук до земље, свирка до неба; блех музика, гочеви, зурле – свирали су турски Цигани” (Исаковић 1990: 165–166).

заједно са другим важним именима везаним за покољ у Јасеновцу: „Ови људи (ако се уопће тим именом могу назвати, јер од својстава нормалног човјека задржали су само облик), толико су огрезли у вршењу злочина да није никаква бајка када се каже, да су неки од њих са највећим уживањем пили топлу људску крв” (Dediјer 1987: 654). Исаковићев мотив збиљске а не уметничко-натуралистичке провенијенције потврђују историјски документи, као и сведочења жртава (уп. Јевтић 1990: 300; ДМК Јасеновац 2001: 335; ЧМК Јасеновац 2008: 33).

Израз „бајка” пак, који помиње преживели јасеновачки логораш, као да опомиње на једну врсту опрезности са којом треба рачуна при обостраном увиду у историју и њену књижевну транспозицију. Уколико су усташка зверства толико радикална да делују налик фантастичним причама, да ли, паралелно томе, и држање жртава носи нешто од чудесности (хришћанског типа)?

Историјско памћење, као и књижевна транспозиција злочина у Исаковићевој прози успостављају ефекат чудесности жртве на основу дистинкције: *положај до тренутка погубљења* (непознатост у масама⁷) и *херојско држање при смакнућу* (почетак ширења „култа”).

Кретање човека од незнатног појединца до имена које се претвара у светињу колектива није непознато српској модернистичкој књижевности. Вероватно најмаркантнији пример овакве оријентације читава се у лику Радисава са Уништа у Андрићевом роману *На Дрини ћуприја*. На ову врсту мисаоно-поетичке визуре скренуо је пажњу Јован Делић, запажањима да „сцене мучења приближавају Радисава јунацима српско-византијског

⁷ Историјски Вукашин Мандрапа пак није био сасвим анониман пре страдања у Јасеновцу. Био је познат међу људима по својој духовности и привржености црквеном животу, читању „руских класика, али и француских романтичара, док је житија светих толико пута прочитао да их је већину знао напамет”! (Васиљевић 2016: 90). О Вукашиновом светитељском лику у логору Јасеновац писао је чак и припадник јеврејске заједнице Јаков Гринбаум (Васиљевић 2016: 361–388). Он помиње како је Вукашин у логорском стратишту „и даље остао исти, што значи, миран, благ и увијек предусретљив, с тим што је сада мање држао проповиједи, а више нам је приповиједао приче из живота православних светаца, или житија, како се то каже...” (Васиљевић 2016: 375). Гринбаум такође пише о Вукашиновом животу и ово: „И, упркос томе што је живот у логору био исти као живот у паклу, и што све лијепе речи о срећи, о свјетлости, о доброти и љубави, у логору звуче, у најмању руку, необично, па и неприкладно, људи су му вјеровали. Можда због тога што је физички заиста дјеловао као какав монах из пустиње, па онда о том народном одијелу, (које је истина, било поцијепано, подерано и крпљено безброј пута), са ликом старца из планине, са ликом било чијег дједа, и са толиком љубављу у погледу, који је стизао из дубина његових тамних и великих очију, да је заиста и на мене дјеловао као прави светац! Посебно су га дјеца вољела. Њихове малене душице су у њему доживљавале дједовску љубав, и он им је изгледао као чаробњак, који им је, упркос забрани, увијек дотурао мале комадиће хљеба...” (Васиљевић 2016: 378–379).

мартирија” (Делић 2011: 114), те да „мученик Радисав са Уништа има своје рођаке у српској средњовјековној књижевности” (Делић 2011: 115). Сродни овим разматрањима су и увиди Бошка Сувајџића да је поводом Радисављевог страдања реч „о библијској стилизацији којом се слави подвиг узнесења у духу” (Сувајџић 2012: 189). Сувајџић пак прецизно одређује „умањени значај” страдања мученика са Уништа, с обзиром на то да „херојско у Андрићевим јунацима не постоји не зато што они ове особине не поседују, већ због тога што потреба за херојским у Андрићевом приповедном свету више не постоји” (Сувајџић 2012: 190).

Но, хришћанска инспирација Андрићевог лика носи непосредну религиозну компоненту која подразумева тоналитет мартиријума. То, надаље активира поетичку сродност са хришћанском књижевношћу. Отвореност према макроцелини старе српске књижевности у Радисављевој личности успоставља равнотежу са фолклорном страном Андрићевог надахнућа за настанак овог лика.

Поред тога, овим врстама изворā придружује се и увек присутна Андрићева алузивност на савремени историјски моменат, алузивност нарочито истакнута када имамо на уму време у којем је роман *На Дрини ћуприја* настајао. Она се може приметити у опису Радисављевог гроба: „А на левој обали [Дрине, прим. аут.], у страни, одмах изнад друма има једна овећа хумка, земљана, али од неке тврде земље, сива и скамењена. На њој ништа не расте и не цвате до нека ситна трава, *тврда и бодљикава као челична жица*” (Andrić 2003: 12, курзив наш). У представи гроба потпуно је очита тежња да се постојаношћу хумке покрене семантичко поље „његошевског” (мученичког) хероизма. Пишчева намера нарочито је истакнута ако имамо у виду да би опис могао садржати и елементе фолклорног у словенској антитези и архаичном предлогу „до”: „ништа не расте” – „до нека ситна трава”.

Међутим, потпуни контекст садашњег тренутка у опису хумке садржан је у наликовању „ситне траве” „тврдој и бодљикавој челичној жици”. Јер, жица као средство мучења биће нарочито примењивана у Другом светском рату на жртвама ликвидација и припадницима концентрационих логора. О употреби жице која везује заробљенике говоре Ковачићева *Јама* (Ковачић 1974: 65), документарни роман Љубе Јандрића *Јасеновац* (Јандрић 1989: 272), *Трен 3* са трагичким подсећањем како је „у Хрватској највећа потрошња жице откад је почела њена употреба” (Исаковић 1992: 358), али и Вукашинов мартиријум: „[...] од покланих логораша, и оних избезумљених који чекају везани жицом свој ред” (Исаковић 1985: 137). Андрићев дискретни детаљ тако универзализује тему мучеништва,

и, једновремено, указује на могућност везе савремених жртава покоља са средњовековним светачким ореолом.

Када је пак реч о Исаковићевим описима жртава, требало би разликовати неколико момената. Поменули смо описе усташких злочина у његовим приповедним целинама *Трена 1*, као и у појединачним приповеткама. Сем тога, Исаковић је успостављао мучеништво и на равни једне нарочите теме, са које се, по свему судећи, може повући уочљива паралела са причом о старцу Вукашину у „Осмом казивању”. Реч је о људима који су жртве комунистичке идеологије.

У познатој причи *Диње* из збирке *Папрат и ватра* Лала обавештајац се одлучује за стрељање читаве групе људи различитих професија, иако није до краја разазнатљива кривица свакога од њих. Лала и Јанко ће повести на погубљење и девојку, једино у циљу избегавања оптужбе за протекционизам, јер је „то најгоре, нарочито на почетку” (Isaković 1983b: 176). Док трају дилеме о смакнућу, сељанка у црном покушава да одобри комунистичког идеолога за животе оптужене групе, која је, нимало случајно, „повезана жицом, у једном реду по четворица” (Isaković 1983b: 177). У вези с тим, важно је напоменути како се ознака мучеништва не истиче у сцени погубљења, као у претходним случајевима. Сељанка, у чијем се лику поново могу назрети црте Мајке и виталне енергије, носилац је обележја мучеништва пре него што заробљеници напусте њено двориште. Јер, приликом њиховог поласка на погубљење, она „се крсти, сви то виде, миче уснама, понавља бескрајни Оче-наш” (Isaković 1983b: 178–179), да би се на самом проласку људи она „на степенику савила, и свима поклонила” (Isaković 1983b: 179). Наклон жртвама и молитва за мученике би могли упућивати на Исаковићев литерарни извор мотива: *Браћу Карамазове* Достојевског,⁸ роман који на плану истицања мучеништва предочава управо Зосимин наклон до земље упућен Димитрију (Dostojevski 1977: 96).

Мученички дискурс присутан је и у приповеци *Празни брегови*, по којој носи назив трећа Исаковићева књига. Кроз разговор двојице прегала-

⁸ „Девето казивање Чеперку”, повезано са „Седмим казивањем” ликом борца-повратника, такође постулира тему мученичке смрти кроз погибију Јована Гребљановића, партизана сугестивног надимка „Исус”. Након што га случајно погоди залутали метак, он „лежи под буквом блед, ни капи у њему, слаби бркови прекрили горњу усну, на лицу се скочанио осмех који прашта, правцата слика Исуса Христа” (Исаковић 1985: 147). Међутим, да ли је утисак о страдању Јована Исуса, као и сељанкин наклон жртвама, дискретна назнака *Браће Карамазова*, књиге коју приповедач чита када није „морао у касарну” (Исаковић 1985: 105)? Исти роман чита и Петар Веровић у Исаковићевом *Трену 3* (Исаковић 1992: 386), али и *Затписе из подземља* (Исаковић 1992: 400), док неко време у окупацији проводи размишљајући „о кнезу Мишкину” (Исаковић 1992: 399).

ца за комунистичку једнакост, Исаковић настоји да укаже на пропусте идеологије, што је људе коштало живота. Тако, један од двојице некадашњих бораца, Павле, прича Петру о голооточкој тиранији. У његовом причању истиче се један од посебних заробљеника, издвојен од осталих, за кога се причало „да је везан ланцем за стену” (Isaković 1983a: 53). *Прометеј* Голог отока изазива страхопоштовање код својих непознатих другова будући да они сами започињу са легендом о мученичком бунту. Јер, иако о њему не смеју да причају, робијаши пројектују себе у затвореника који је издвојен од осталих и пркоси мукама (Isaković 1983a: 53). Павлова прича парадигматичан је пример за „ширење култа” жртве, што ће најавити и мистериозни лик Великог Вата у Исаковићевом *Трену 2*.

На основу ових примера, могло би се закључити како Антоније Исаковић није писац који стоји искључиво на позицији приказивања *мучеништва комунистичких бораца*, какви су, рецимо, Милош Остојин из Тишмине *Школе безбожничтва*, или пак Мића у роману *Песма* Оскара Давича. Приврженост страдању ових ликова оцртава мученички комплекс са ослонцем у видној сличности комунистичке вере са официјалном религијом, о чему је писао Николај Берђајев у књизи *Царство духа и царство ћесара*.⁹ Исаковић приказује мартире којима је светачки ореол у преношењу кроз појединце прибавила комунистичка идеологија. Како је ово критичко становиште обележено десакрализацијом једног идеала и демаскирањем његовог поступања, то се мученичка сфера приближава контексту страдања од руке оних који идеалном сликом никада нису ни били дотакнути. Реч је, наравно, о усташком масовном злочину. Потврђивањем кроз прозне целине различитих мотивација, Исаковић је утврдио своју хуманистичку тачку гледишта. Услед ове мисаоно-поетичке оформљености, страдање у „Осмом казивању” утврђено је у мартиријумском концепту.

„Осмо казивање Чеперку” компоновано је у складу са прецизним одређењима два композициона критеријума. Како смо у почетном делу рада поменули, реч је о проблемима *злочина и сведока* уз чије се јављање успоставља сећање на злочинство. „Осмо казивање” као заокружена при-

⁹ „Могу се установити следеће религиозне црте марксизма: строги догматски систем, без обзира на практичну гипкост, поделу на ортодоксију и јерес, неизменљивост философије науке, свети списи Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина, који се могу само тумачити, а не и подвргавати сумњи; подела света на два дела; на оне који верују – вернике, и на оне који не верују – невернике; хијерархијски организована комунистичка црква са директивама одозго; преношење савести на виши орган комунистичке партије, на сабор; тоталитаризам својствен само религијама; фанатизам верника; признање првородног греха (експлоатације)” (Берђајев 2001: 81).

поведна целина унутар романа *Трен 1* садржи пет независних прича које су повезане паралелом злочина и сведока.

Прва од пет прича припада послератном времену, и говори о новинској весту о паду авиона на „Српске Каменице” у Чешкој (Исаковић 1985: 113). Исаковићев приповедач износи сумњу да је катастрофа изазвана „саботажом” (Исаковић 1985: 113–114), док свог друга Чеперка обавештава о напису у „Вечерњим новостима”: „У Малмеу пред конзулатом просута масна црвена боја, симболизује крв. Усташе су овде демонстрирале задовољство због пада авиона” (Исаковић 1985: 115). Међутим, један једини преживели сведок, Београђанка Весна, остаје да, као преживела, говори о авионској несрећи.

Њен положај сличан је животном удесу сведока у другој епизоди, удесу девојчице Јагоде Бјелајац из села Љубин До „између Мркоњића и Кључа” (Исаковић 1985: 117). Јагода је последњи житељ села који је срећним исходом преживео усташки масакр над локалним становништвом. У другој епизоди „Осмог казивања” приметан је Исаковићев карактеристичан поступак употребе („речито”) детаља који носи на микроплану кондензованост усташког зверства, као најсугестивнији начин упућивања на бруталност.¹⁰ Масовно стрељање преживеће само Јагода, о којој приповедач говори Чеперку: „И где је сада, да ли је жива? Њу сам теби, Чеперко, посведочио. Али, ко је коме сведок?” (Исаковић 1985: 124).

Наредне две епизоде „Осмог казивања” не одступају од теме злочина, са том разликом што су сада у питању четнички злочини у источној Босни. У трећој причи преживели сведок злочина у Горажду је муслимански „аџо” (Исаковић 1985: 126), док је у четвртој то Гаврило Лозанић, ухваћени заменик војводе Косте Шећерџије, који открива идентитет четничког злочинца Обрада Закића (Исаковић 1985: 134). Завршетак четврте епизоде, као и свих претходних, исказан је сугестивним закључком о сведочанству након извршеног злочина: „Шта је, Чеперу, зачкилио си? Како старим, све више сведока пребирам из себе, Излазе непрестано, из моје авлије”... (Исаковић 1985: 134).

Но, четири епизоде „Осмог казивања” делују као пишчево утврђивање шеме злочин – сведок, која ће бити најсложеније успостављена

¹⁰Када усташе побију неколико становника Љубиног дола, на путу остане шодером исписана реченица: „ЖИВИО АНТЕ ПАВЕЛИЋ” (Исаковић 1985: 117). Исаковићев приповедач казује: „Није се заборавило: на крају реченице саграђен је камичцима и ускличник” (Исто: 117). Слично томе, усташе остављају у пустом селу плакат којим позивају избегли народ да се врати назад. Након што плакат буде донет у збег ради већања о даљем поступању, Исаковићев приповедач не пропушта да напомене да су људи „пазили да се плакат не поцепа” (Исаковић 1985: 119). Јер, у пажњи о плакату подразумевана је брига о сопственом животу.

причом о смрти Вукашина из Клепаца. Управо из разлога композиционог паралелизма, Исаковић се одлучује да казивање о Вукашину не буде исприповедано са објективне тачке гледишта, већ мартиријум представља кроз исповест крвника Жила Фригановића доктору Неду Зецу. Фригановићево причање одређено је, сходно Исаковићевом приповедачком поступку, стварним чињеницама које прича дају карактер историчности.

Исаковићев приповедач говори Чеперку како је пронашао брошуру *Да се не заборави* доктора (психолога) Недељка (Неда) Зеца, једног од преживелих логораша, и у њој податак да је заповедник Јасеновца – Ивица Матковић – почетком 1943. наредио испитивање здравственог стања логорских кољача (Исаковић 1985: 134; уп. такође и: Зец 2014: 233–235). Доктор Зец је, према сопственом казивању, одређен да буде један од чланова „комисије” за испитивање, поред усташког поручника Прпића и доктора Николе Николића¹¹ (Зец 2014: 233). Сусрет Недељка Зеца и кољача Фригановића постаће тако најважнији извор за сазнања о Вукашиновом мучеништву. Истовремено, то је и примарни Исаковићев предлог за „Осмо казивање”.

Употреба књиге као извора обавештавања о злочину остаће Исаковићу блиска и у роману *Трен 3*. У свом позном роману из 1992. године, Исаковићев приповедач Арсеније наводи случај усташког лекара Блажековића који је палчевима копао очи српским жртвама да би могао од извађених очију направити огрлицу коју „може носити само уз униформу, а никако уз смокинг” (Исаковић 1992: 7). Овај лик и догађај Исаковићев приповедач наводи на основу записа Густава Штекелеа који се налази у књизи Васе Казимиrowића о НДХ, написаној „на основу дневника Глеза фон Хорстенауа, немачког генерала у Загребу 1941 – 1944” (Исаковић 1992: 7). Приметно је, притом, како је Исаковићево преношење Казимиrowићевог (Штекелеовог) текста готово у потпуности верно у формулацији и редоследу реченица.¹² Из тога се би се могао извући закључак како

¹¹ Доктор Николић је, такође, аутор значајног написа о логору Јасеновац (уп. Николић 2015).

¹² „Поједини усташки функционери су се чак и јавно хвалили својим неделима према Србима, а нарочито у присуству Немаца. Такав је случај био и са Зденком Блажековићем, заповедником усташког свучилишног стожера и заповедником усташке мушке младежи. О томе је високи функционер немачке Службе рада (Reichsarbeitsdienst) Stockele Gustav написао у својој књизи < „Vom Ende zum Anfang” (стр. 133), следеће редове: ’Неки др Блажековић, који је био вођ мушке усташке омладине, причао је за време једног великог пријема, који је приредио немачки посланик, да је он лично заробљеним Србима палчевима истеривао очи из дупљи, наглашавајући са осмехом на уснама да то уопште није тешко урадити. Кад је једна присутна дама, грозећи се свега тога, приметила да то што он прича није истина, он се грохотом насмејао и замолио је да му учини част и посети га, како би јој он могао пружити доказе; он је... све очи нанизао на једну опуту у форми огрлице, коју наравно може носити

Исаковић, попут сведочења о злочинима у дневнику Петра Веровића, прелази из књижевноуметничког у публицистички стил писања, реметећи тиме уметнички садржај ради информисања читаоца о гнусним злочинима. Но, управо ова „не-уметничка” интервенција писца носи нарочит емоционални доживљај.

Исаковићеви литерарни извори, дакле, у извесној мери исказују своју зависност од обавештавања *од стране злочинаца*. О самим жртвама пак као да нема прецизне документације.¹³ Овај феномен би могао бити и сугестивна реминисценција на уништавање јасеновачких и других спискова који би говорили директно о жртвама. За разлику од тога, примера ради, Руска православна црква поседује податке о својим мученицима, жртвама тоталитарног режима у 20. веку. Записнике са њихових саслушања јеромонах Дамаскин Орловски упоредио је у својој *Књизи страдања и утехе* са „мученичким актима у римско доба” (Орловски 2003: 8).

Антоније Исаковић, располажући документацијом доктора Зеца, настоји на коришћењу историјског факта. Наредба којом је одређено установљивање здравственог стања егзекуторā у Јасеновцу смештена је у „јануар 1943. године” (Исаковић 1985: 134), док се не каже који управитељ је издао ову директиву. На основу написа доктора Зеца јасно је да се ради о Ивици Матковићу. Поред тога, управитељи јасеновачког логора смрти смењивали су се често; поред Вјекослава-Макса Лубурића, који је био заповедник свих концентрационих логора на територији НДХ, командант Јасеновца био је и фра Мирослав Филиповић. Према сопственом исказу од 29. јуна 1945. године, Филиповић је био командант логора „од конца липња 1942. године до краја листопада 1942” (Dediјer 1987: 288). Крајем исте године на место управника постављен је Динко Шакић, ожењен злогласном Надом Шакић, рођеном Танић (Тамбић), полусестром Макса Лубурића (уп. Вулајић 2001: 175–194). Шакић је на месту начелника смењено нешто раније поменутог Јеронима (Јера) Маричића, и то крајем 1942. године (Вулајић 2001: 63). С обзиром на чињеницу како убица Фригановић говори о „три хиљаде жртава” које „Јере Маричић шаље у Градину на клање” (Исаковић 1985: 136), злочин над старцем Вукашином би могао бити смештен у време када је Маричић командовао логором, то јест, из-

само уз униформу, а никако уз смокинг” (Kazimirović 1987: 112; о историјској потврђености оваквог злочина уп. Стрњаковић 1991: 24–25).

¹³ Може се приметити како, у том смислу, не постоји документ који потврђује изјаву убице Жила Фригановића о слању српских жртава у Градину, међу којима је био и Вукашин. Прикупљена документација у двотомној књизи Антуна Милетића о Јасеновцу не садржи такав податак за август 1942. године – време у које Фригановић смешта покољ (уп. Miletić 1986: 409–429).

међу управитељстава Мирослава Филиповића и Динка Шакића – од краја октобра до краја децембра 1942. године. Међутим, Исаковићев лик помиње да се слање жртава у Градину десило „у августу”¹⁴ (Исаковић 1985: 136). „Август” 1942. као време злочина помиње и историјски Фригановић у исповести Неди Зецу (Зец 2014: 234). За ово временско одређивање могућа су два објашњења: 1) Фригановић греши у саопштавању, а грешка је мотивисана његовим помраченим умом, оболелим већ након пар месеци после Вукашиновог смакнућа; 2) Злочин се заиста десио „у августу”, док је жртве послао Маричић али не у својству команданта Јасеновца, већ као један од нижих чланова логорске хијерархије. По свему судећи, тачан датум убистава масовних размера је 29. август 1942, када је Петар Брзица побио 1360 људи, задобивши име „краљ кољача” (уп. ПМКоЈ 2007: 399–400); а „[л]ето 1942. по масовном клању било је једно од најкрвавијих раздобља логора Јасеновац” (Berger 1978: 75).

Слично временском смештању, Исаковићевој причи о старцу Вукашину одговарају и неке друге појединости из реалног историјског времена. Тако, Жиле Фригановић у својој исповести доктору Зецу напомиње како су се око три хиљаде притвореника осуђених за Градину, такмичили у клању „Перо Брзица, Шипак” и он сâм (Зец 2014: 136).

Најпре би требало поменути како је Фригановић стварна личност, као и друге поменуте особе. Исаковић пак из непознатог разлога у Фригановићевом казивању Неди Зецу изоставља име „Зринушића” (Ивице Зринушића), док кољача „Шипку” погрешно деклинира као „Шипак”.

Што се тиче Фригановићеве појаве, делује интересантно поменути да су у једном документу који доноси књига *Ватикан и Јасеновац* Владимира Дедијера – допису „ушашког стожера Цетина – Сплит”, број 1236/44 из 14. августа 1941. године упућеном „Фрањевачком провинцијалату Добри” наведена имена велечасних и фратара „ради приема у причувни сталиш војних духовника” (Dediđer 1987: 195–196). Између присутних, наведено је и име: „о. фра Јоаким Фригановић” (Dediđer 1987: 195). Представљање кољача у *Трену I* не помиње име „Јоаким”, већ убица употребљава изведени хипокористик и игру речима: „Жиле – име нежно, од тепања настало. А презиме – испрженко” (Исаковић 1985: 136). Историјски Фригановић

¹⁴ Исаковић, помало необично, пропушта извесне стилизацијске детаље, па Фригановић каже „август” уместо „коловоз”, док је његова прича доследно исказана екавским изговором. Међутим, не би требало заборавити како је ова прича пропуштена кроз призму казивања Исаковићевог партизанског борца, који дијалог само реконструише, те је отуд разумљиво што казивање убице приближава сопственом начину говора. Међутим, исказ старца Вукашина („РАДИ ТИ, ДИЈЕТЕ, СВОЈ ПОСАО”), услед своје трагичке интонираниости и осећајног интензитета није (ни могао бити) измењен у екавску варијанту.

се не поиграва са својим именом на овај начин (уп. Васиљевић 2016: 392), те би се могло закључити да је игра речима Исаковићева стилизација. У стварној исповести, такође, није споменуто Фригановићево (могуће) фратарско занимање. За разлику од тога, доктор Зец напомиње: „Његово право име је *Анте* Фригановић, а *Жиле* му је надимак. Био је родом из Шибеника, стар око 24 године, *по занимању трговачки помоћник* (. Васиљевић 2016: 390, курзив наш). Антоније Исаковић у *Трену 1* прелази преко овог факта, те сажима зверство Фригановића уз одређење његовог позива: „*Клач људи* – створила се професија, мој Чеперу” (Исаковић 1985: 134, курзив наш).

Након случаја са Вукашином из Клепаца, Жиле Фригановић оболева од последица нервне и духовне пренадражености, при чему путем излечења не воде ни даља убиства, пиће или блуд (Исаковић 1985: 138).¹⁵ На овом месту Исаковићев јунак помиње, између осталог, „исповест и молитву логорског фратра Брекала” као још један покушај пречишћавања савести (Исаковић 1985: 138). Споменути Брекало је, такође, историјска личност усташког покоља у Јасеновцу. Према документу „Вјесника министарства оружаних снага”, бр. 53, стр. 2504, од 30. новембра 1941, тексту који доноси књига Владимира Дедијера, помиње се и лик усташког „фратра Брекала”:

Брекало Звонимир, усташки сатник-духовник обранбеног сдруга Јасеновац одликован на приједлог главара стожера усташке бојнице ’Редом Круне Краља Звонимира III. Ступња с хростовим границама’ под оч. брб. 1453 – Зв. – 1944. тек. бр. 5904-Зв. ’за изванредно, пожртвовано и успјешно вршење духовничке дужности у борбеним потхватима код Сабља, Мршић-Гаја, Пискавице, Понира, Бијељевине, на Козари, код рудника Љубије, Санског моста, Каменграда и Грмеча у 1942.’” (Dediјer 1987: 197, курзив је наш)

Име фра Звонимира Брекала није изостављено при помену других злочинаца који су били јасеновачки католички клерици, у првом реду са Мирославом Филиповићем, који је „измишљао и у дело спроводио мучења и убијања са својим сарадницима, међу којима су били *фратар Звонко Брекало*, Ивица Матковић и неки Бркљанић” (Dediјer 1987: 480, курзив наш). Историјски документи бележе и Брекалово псовање „Бога”, као и приређивање пијанки и оргија са другим свештеницима Чулином и Звонком Липовцем (Dediјer 1987: 290).

¹⁵ Као и Фригановић, и тадашњи управитељ Ивица Матковић (који је доктора Зеца послао убици) боловао је од психичких последица егзекуција. Матковић задобија „нервни напад”, те је „по повратку са дужег одсуства био нешто блажи” (Јевтић 1990: 33).

Оно што је пак нарочито занимљиво са поменом Брекаловог имена у Исаковићевом роману јесте тајна исповести којој се Фригановић подвргава поменутом братру. Јер, Брекало је као свештено лице исповедао логорске заробљенике а затим њихове исповести подносио усташким властима, након чега би исти људи били немилосрдно убијани (Dediјer 1987: 290). Са оваквом врстом испољавања зла долази до „конflikта” у књижевноуметничкој и историјској рецепцији „Осмог казивања”. Док искрена исповест Фригановића не може да пронађе емпатијску осећајност код слушаоца (исказ да Брекалова молитва и исповедање код њега не помажу), историјска чињеница о Брекаловом денунцирању доводи у питање став усташког руководства према (оболелом) крвнику у њиховој служби. Отуд би се унеколико могла боље представити Фригановићева *самоћа* у „Осмом казивању”, када му је, према наредби, послат доктор Недо Зец.

Исповест Исаковићевог злочинца-казивача подразумева и друге историјски стварне фигуре. За разлику од Фригановића, лик другог егзекутора којег злочинац именује – Пере Брзице – унеколико је подложнији идентификацији. Случај, рекло би се, није изненађујући када се има на уму надимак „краљ кољача” који је Брзица понео. Усташки капетан Перо Брзица је, према сведочењу Љубе Милоша, једног од команданата Јасеновца, био управитељ логора Лепоглава и лично је суделовао у ликвидацији затвореника (Dediјer 1987: 446–447). Притом, приповедање Исаковићевог казивача, као и исповест доктору Зецу спомињу и „такмичење” између убица, у којем су учествовали Фригановић, Брзица и друге убице. Такмичења у масовном убијању, у којима је Брзица учествовао, нису била необична за Јасеновац. О томе говори и прича сведока Љубомира Шарића, који

„наводи да је ’неко вријеме радио на изградњи објекта – електричне централе, гдје је редовно долазио заставник Зринушић, који је водио ове радове. Ујутру би, супијан, тражио од мене и мог колеге Трајбана да слушамо шта је радио те ноћи, па смо тако сазнали и за натјечање у клању. Зринушић је рекао да је у *томе побиједио усташки поручник Брзица.*” (Вулајић 2001: 284, курзив је наш)

Такмичење у клању, присутно у Шарићевом сведочењу, истовремено је и стварни догађај описан у роману *Јасеновац* Љубе Јандрића (в. поглавље „На Бадње вече” у: Јандрић 1989: 242–288). Кољачи у Јандрићевом роману су историјске личности, од којих се посебно истичу Јозо и Алага (Јандрић 1989: 286). Убиства у тој мери деформишу њихову свест, да такмичење постаје налик сваком другом агону, чак у тој мери да се природно користи речник карактеристичан за свако агонално надметање: Алага је након пораза „једва пристао да прими друго одличје” (Јандрић 1989: 288). По-

пут лирских народних песама о раду, масакр прелази у песму по имену „Напољу се Јозо и Алага” (Јандрић 1989: 290).

Исаковић је у *Трену I* са исповешћу Жила Фригановића подразумевано интерполирао значење крвавог агона. Међутим, са друге стране крвничког ножа у књижевној уметности и историјским подацима, стоји *жртва злочина*. Оно што је од нарочите важности за контуре Исаковићеве историјске транспозиције, јесте чињеница да се јасеновачке жртве нису једнако постављале према људима који се према њима појављују у егзекуторском ставу.

Јандрић у *Јасеновцу* помиње како су неки од кољача једноставно зазирали од своје жртве. У том смислу, раније поменути усташки крвник Алага помиње како постоји понеки затвореник који може да „подвали чак и у часу када је допола леш, а одпола његов ујам; ово су они што те и мртви могу да намагарче” (Јандрић 1989: 249). Јандрић помиње и случај једног младог усташе који није могао да убије притвореника услед тога што се уплашио „да ће га логораш савладати очима” (Јандрић 1989: 346). Делује пак нарочито интересантно случај Јандрићевог описа „стања потпуне опуштености”, када се жртва усташког ножа пред убиство осмели на покушај подвига пред непосредном опасношћу смрти. Према пишевом сведочанству, „предсмртни потези овакових жртава обично се претачу у легенду, у приче које попут опсијена дуго владају логором” (Јандрић 1989: 233). Предсмртни грч жртве у том смислу генератор је необичних подвига, као што су писање стихова о слободи сопственом крвљу по зиду јасеновачке тамнице (Булајић 2001: 315), прорицање усташког пораза са ножем под грлом (Дедијер 1987: 301), или мајчинско певање јектенија усташама који пред олтаром православне цркве обешчасте њихове кћерке (Јандрић 1989: 311). Ова историјска сведочанства говоре о врсти активног отпора који жртве упућују целатима. Међутим, обрнут случај *пасивног супротстављања* концентрише духовну снагу жртве у свега неколико гестова или поступака.

У том смислу делује интересантно поменути да се Вукашин пре одлучујућег сусрета са Фригановићем „пасивно” сукобио са Љубом Милошем, једним од највећих јасеновачких злочинаца, као и са фра Мирославом Филиповићем. Обе конфронтиције описао је Јаков Гринбаум, који је у Јасеновцу радио са Вукашином на изradi обуће за усташку индустрију. При сусрету са фратром, који ће му сломити лево раме, Вукашин опомиње крвника на злодела и Божји суд, што ће у Филиповићу изазвати интересовање да „Влаха” покаже „Максу”, који је „баш жељан таквих”, као и раније поменутом фром Брекалу (Васиљевић 2016: 386–388). Међу-

тим, делује интересантније Вукашинов сусрет са Љубом Милошем, који посећује обућарску казнионицу након што се обавестио о томе да неко у њој духовно бодри заробљенике. Након што су му извели Вукашина, старац из Клепаца се на вређања усташе осврнуо на необичан начин:

„Вукашин га је погледао у по-ока, улазећи дубоко у његову душу, и на начин који је у Милошу, произвео спонтану и неконтролисану дрхтавицу, коју смо сви видјели и због које је од бијеса полудио” (Васиљевић 2016: 372).

Спиритуални продор у само биће крвника главни је покретач Вукашинове неактивности и у додиру са Фригановићем. Сем тога, Јаков Гринбаум пише и о још једној појединости која је од нарочитог значаја за разумевање Исаковићевог и Зечевог приказа старчевог неопирања Фригановићевим крвавим поступцима. Реч је о стварним Вукашиновим проповедима која се тичу *непостојања физичког бола*:

„А болови тијела, зачас мину, као љетњи пљусак када падне, па ти се чини да се небо отворило и да нам пријети потоп, а оно, за сат све се истутњи, и сунце гране, па нас његова топлота разњежи, угрије и натјера да заборавимо оно што смо до малоприје мислили и осјећали! Тако ти је са боловима тијела, а поготово ако човјек зна да контролише и тај, физички бол, онда заиста њиме не треба да се бавимо...

„Како то мислите да се заборави физички бол, када те усташа туче, коље, разбије, ломи ти и руке и ноге... Како се то може не осјећати?”

„Лако! *Ту је најтежа прва секунда, или првих пар секунди бола, а све касније што стиже, нити је, нити може бити, горе и теже од тог првог бола. Е, на њега само мораш обратити пажњу и на њега мораш бити приправан да га издржиш. А онда, све што слиједи је лако. Онда си ти сав у болу, и он постаје твоја личност! Онда ти и не постојиш изван бола, и онда осим њега ти у тијелу своје ништа друго и не осјећаш.*” (Васиљевић 2016: 371, курзив је наш)

Саживљеност са болом, дакле, представља мотивацијско залеђе старца Вукашина. Из тог разлога се, по свему судећи, може исправно разумети пасивност пред сакаћењем сопственог тела од стране убице.

Фригановићева исповест пак у стилизацији Антонија Исаковића знатно се ближи раније истакнутом поступку приближавања приповедног дискурса публицистичком навођењу према изворнику. У томе се језгри и Исаковићева смањена везаност за фикционално, особина прозе коју смо поменули на почетку анализе.

Следствено томе, Исаковић преузима делове написа Неда Зеца и готово их дословно инкорпорира у *Трен 1*. Издвојићемо пар примера, премда се овај поступак најбоље прати упоредним посматрањем целине Зечевог записа и приче о Вукашину у „Осмом казивању”. Тако, своју посету Недо Зеца описује на следећи начин:

„ – А доша си, докторе. Сједи ту на столицу и, ако хоћеш послужи се ракијом. А ти, чаркаре, слободан си и иди својим послом.

Остали смо у соби сами. Жиле ме испочетка одмјеравао, са свих страна, жмиркавим, пркосним иу исто доба несигурним погледом. А затим је изненада скочио из фотеље, поднимио се рукама о сто и унезвјерено упро поглед у мене.

– Знаш ли ти, докторе, да те сада могу преклати ко бравче и да никоме нећу одговарати за то?” (Зец 2014: 233)

Исаковић пак следи овај дискурс уз незнатне измене. Такви су мотиви убијених мува у прозору и важна замена речи „сада” („могу те сада преклати”) са „овог *трена*”, чиме се успоставља поетика мотива „трен” у роману који је тако и именован:

„ – Стигао си, докторе – покаже му где да седне, а чаркара отпусти.

И сад су сами, њих двојица, у дну прозора гомила мртвих мува.

И започиње: прво га жмиркаво одмерава, иде укруг око Неда Зеца, загледа га са свих страна, као да је доктор јунац на пијаци. Па одједном каже:

– Знаш ти, докторе, овог трена могу те преклати као бравче, и ником не одговарам?” (Исаковић 1985: 138)

Међутим, идентичност романа и предлошка расклања се у једном важном моменту. Исповедајући своје прво уочавање Вукашина, Фригановић у *Трену I* каже: „И тако, у највећем заносу случајно погледам у страну и одмах угледам једног старијег сељака, стоји мирно, спокојно гледа – а ја радим, уморан и затегнут у врату, жртве се моје претурају, гласове разне слушам, и хроще” (Исаковић 1985: 140). Уколико се призове изворни текст као историјско сведочанство, може се запазити како Исаковић изоставља једну важну приповедну појединост:

„И тада, док сам био у највећем заносу, и док ме бодрео тај „глас из ноћи”, случајно сам бацио поглед у страну и угледао једног постаријег сељака, који је с неким несхватљивим миром, стојао у реду и спокојно гледао како кољем и како се преклани у највећим мукама претурају. *Видио сам, а и чуо сам, како је мрмљао некакву молитву, и како је руком стално кроз зрак правио крст за сваког логораша који је приступио на ред за клање, код мојих такмаца, Брзице, Зринушића и Шипке...*” (Васиљевић 2016: 393, курзив је наш)

Одстрањивање Вукашиновог прекрштавања јасеновачких мученика, као и „мрмљање молитве”, разумљиви су са позиција Исаковићеве ауторске намере. Инкорпорирање ових момената сувише би приближило дискурс романа причи о хришћанском страдању. Писац „Осмог казивања” се тога свесно клонио, из разлога што је сведочанство о Вукашину, са његове тачке гледишта, само један од низа случајева који може послужити као грађа за указивање на однос злочина и сведока. Изразитост хришћан-

ских мотива благо би нарушила контекст овог идејног и композиционог елемента.

Исаковић фиксира деликатне појединости у причи Жила Фригановића, и на њима, практично, заснива читаву мотивацију Вукашиновог лика:

„Кукњава, курвице, у мукама су, а ја сам горе, изнад, Господ бог њихов. Земљотрес, мрвим живот... *И поглед сељака ме пресече. Врати ме из највишег заноса мог. Камени ме, неко време нисам могао ни да макнем.*” (Исаковић 1985: 136 – 137, курзив је наш).

Даљи описи Вукашинове фигуре чине се помало необичним за Исаковићев приповедни манир. Јер, дескриптивни профил Исаковићеве прозе руководи се углавном *конкретношћу* у оквирима *реалног света*. То, једновремено, подразумева стваралачку оријентацију окренуту стварности, у тој мери да је било каква врста *апстракције* описа једноставно одстрањена из иманентне поетике. Међутим, став Вукашина из Клепаца „принудно” упућује Исаковића ка овој другој врсти описа. У том контексту се први пут у „Осмом казивању” повезују модернистички исказ и метафизика мартирijума:

„И тај Вукашин, шумски човек, *бању је из неке давнине, и преживљеног бола*. Нимало мутан, већ јасан, како се то само пред смрт може бити, у пронађеном свом пољу мира, *брисао је старац око себе оскудно време, и створио се у обрнуто једро, у нешто сасвим друго* – од страве и крика у равници, од заноса Ж. Фригановића, од покланих логораша, и оних избеумљених који чекају везани жицом свој ред...” (Исаковић 1985: 137, курзив је наш).

Кратак опис Вукашиновог предсмртног става фигурира између две димензије, конкретне и метафизичке. Сфери конкретног припадају, наравно, разазнатљиви обриси логорског амбијента, као и сама физичка присутност старца из Клепаца. У овај ред спада чак и метафорички опис: „нимало мутан, већ јасан”. Иако представљена готово лирским језиком, Вукашинова „јасност” припада фактору стварности, чиме Исаковићевог јунака веже за непосредну збиљу. Транспозиција мира није пишчев „додатак”, већ представља појединост фактографске природе. Из тог разлога, историјски утемељеног, Свети Вукашин приказан је и на иконопису као лик који немим и „светлим” изразом лица мирно сачекује сваки следећи ударац ножа и комадање свог тела (в. Прилог 1 на крају рада).

Међутим, за разлику од Вукашинове „јасности”, чији се корелат у положају фигуре може замислити, о каквој „давнини” је реч, из које потиче старац? Готово подједнака неразговорност читава се и у „брисању оскудног времена око себе” и „претварању у обрнуто једро”. Чињеница да је реч о преображавању прозног саопштавања у чисто песнички говор

не може бити од веће помоћи за разумевање ових представа. Оно што се пак може приметити кроз ове исказе, јесте Исаковићева намера да метафизичким квалитетима успостави контуре *неодређеног* али ипак дискретно *наслућеног* „света” око Вукашинове појаве. Управо захваљујући категоријама „давнине” и „брисања времена” Вукашиново биће прави искорак из момента смакнућа, премда у истом непорециво остаје.

Маркери Фригановићевог поступања и Вукашинове „одбране”, између којих се одвија неми сукоб, паралелно су постављени реченицама доследно исписаним великим словима: „ЖИВИО АНТЕ ПАВЕЛИЋ”, односно: „РАДИ ТИ, ДИЈЕТЕ, СВОЈ ПОСАО” (Исаковић 1985: 137–138). При томе, момент који Исаковић умешно користи јесте диспропорција употребе ових исказа, будући да се само у једном случају јављају непосредно један уз други. Једина констелација Вукашиновог оглашавања и једино обраћање непознатом човеку – кољачу („РАДИ ТИ, ДИЈЕТЕ, СВОЈ ПОСАО”), читава се након одсецања ушију и *четвртог* захтева да старац узвикне име усташког поглавника.

Но, пре него што ће Вукашину „ископати очи, исећи срце, преклати грло од уха до уха, и ногама га сјурити у јаму” (Исаковић 1985: 138), Фригановић неколико пута понавља свој захтев, што је праћено одсецањем најпре једног, па другог уха. Први захтев Вукашину остављеном на пању Исаковић интонира у свечаном маниру уз помен имена и титуле: „ЖИВИО ПОГЛАВНИК ПАВЕЛИЋ” (Исаковић 1985: 137). Прво одсецање уха најављује градационо снижавање, које на психолошком плану фиксира Фригановићево *чуђење* што се старац приликом одсецања „није померио” (Исаковић 1985: 137). Услед тога, ни исказ поновљеног захтева не садржи више бомбастичност поглавникове титуле, већ донекле панично: „ЖИВИО АНТЕ ПАВЕЛИЋ (Исаковић 1985: 137, курзив наш). Након одсецања и другог уха, два следећа захтева истоветне формулације већ потпуно јасно предочавају Фригановићеву избезумљеност: „ЖИВИО ПАВЕЛИЋ” (Исаковић 1985: 137–138).¹⁶ Од ове, последње наредбе, па све до краја „Осмог казивања”, једини исказ конфронтације који постоји јесте: „РАДИ ТИ, ДИЈЕТЕ, СВОЈ ПОСАО”. Вукашинов одговор најпре је представљен као коначни изазов убиства, док је сваки наредни помен психолошки одјек праћен реминисценцијом на тренутак: „Од те ноћи немам мира. Кад год у клању покушам да нађем поново онај занос, искрсне

¹⁶ Запис Неда Зеца говори о другачијој слици. После првог захтева „Живио поглавник Анте Павелић”, сваки следећи гласи: „Живио Павелић” (Зеца 2014: 235). Недостајање захтева „Живио Анте Павелић” говори о Исаковићевој интервенцији ради постизања градационог комплекса.

ми Вукашин. Прође кроз мене старац на пању, одмах смалакшем и бацим нож у траву” (Исаковић 1985: 138).

Са друге стране, Вукашинова мирноћа објективирана је употребом још једног детаља – погледа. Као што смо претходно поменули, старчев поглед непосредно пре издвајања пред целата био је оличење (светачког) мира. Исаковић наново упризорује Вукашинов поглед, и то у додиру са оглашавањем: „РАДИ ТИ, ДИЈЕТЕ, СВОЈ ПОСАО”. Фригановић прича о одсецању ушију, након чега следи даље мучење: „Тада сам му откинуо нос, и по четврти пут наредио да узвикне ЖИВИО ПАВЕЛИЋ. *А он ме погледа, очи је још имао у глави. Погледа преко мене, кроз мене,* и рече: РАДИ ТИ, ДИЈЕТЕ, СВОЈ ПОСАО” (Исаковић 1985: 138, курзив наш). Фиксирањем Вукашиновог погледа Исаковић постиже двострук уметнички ефекат. С једне стране, саркастичном примедбом: „очи је још имао у глави”, антиципира се копање очију које ће спровести убица. Међутим, тростепена шема гледања: у Фригановића – преко Фригановића – кроз Фригановића – назнака је *психолошке борбе у самом Вукашину*. Први поглед, конкретан јер је усмерен у *целата*, израз је људског *страха од смрти*. На овој ступњу Вукашин је ближи трагичности погубљеног него мартиријумском светаштву. Истовремено, овај ступањ говори и о првом стадијуму бола, о чему је Вукашин причао Јакову Гринбауму. Поглед у *Фригановића* отуд говори о Вукашиновој људској спознаји бола и предатости човечјем а не сакрализованом осећању.

Међутим, ова мотивација одстрањена је погледом *преко убице*. Фригановић у казивању доктору Зецу о погледу *преко себе* каже: „Он ме само погледао и, упријевши поглед некако кроз мене и преко мене, у *Неузмијерност*, у простор у којем нема ничег земаљског, полако и разговјетно ми је *добацио ријечи*” (Васиљевић 2016: 394, курзив наш).

Уколико се старчев став у овом приповедном моменту може упризорити (на пању, као што је поменуто у „Осмом казивању”, или на земљи, као што приказује икона Светог Вукашина), могло би се приметити да је једино што Вукашин види преко Фригановића – небо. Сакралне конотације неба у датом тренутку пред усмрћивање довољно су разумљиве.

Интересантнији је пак случај Вукашиновог поновног враћања погледа на убицу. Иако изнова усмерен ка Фригановићу, то више није поглед у *целата*, као на првом ступњу – нивоу *сумње*, већ поглед *кроз њега*. Вукашинов поглед *кроз* крвника, након погледа у небо, имплицитна је Исаковићева сугестија о једној двообразности. Наиме, споља посматрано, Вукашинов поглед *кроз* Фригановића говори о *расејаности*. Међутим, *расејаност* је само спољашњи одраз *метафизичке утехе* коју је Вукашин

стекао након погледа у небо. Јер, управо *деловањем неба старац из Клепаца превазилази први ступањ мотивације погледа – страх од смрти и сумњу у смисао страдања*. Мотивација помирености прераста у уверење како је лична жртва далеко од бесмисла, премда ће логор Јасеновац у смрт однети још неодређено мноштво након Вукашина. Старчева вера потврда је убеђености како гледати *изнад целата има смисла, иако сâм смисао није посведочен*. Из тог разлога се, последично, разликују и поглед у *Фригановића* и *кроз Фригановића*. У њима је садржана највећа мера Исаковићевог приближавања хришћанској страдалничкој семантици, иако је, споља посматрано, она само овлашна и задржава се на једном наизглед успутном детаљу.

На основу имплицитне алузивности Исаковић успоставља прецизне координате мартријума Светог Вукашина новојасеновачког мученика у *Трену I*. Као што смо покушали да укажемо, пишчев поступак полази од прецизне фактографије која бива надограђена уметничким методом њене транспозиције. Место, време и ликови епизоде у „Осмом казивању” подразумевано су објективни, у чему је Исаковићу од великог значаја било упућивање на књигу доктора Неда Зеца. Када је пак реч о уметничкој страни, пишчеве књижевне „интервенције” нису разгранате, иако је у питању жанровско одређење романа. Но, упркос томе, Исаковић успева да на релативно неразвијеном, анегдотском простору, утврди нарочито важне и занимљиве појединости приповедања о мучеништву у једном савременом тренутку. Мартријум се, притом, не користи у функцији родољубивог патоса, већ као једна од епизода која задовољава задату тему односа жртве злочина и сведока. Премда искоришћен у једном поетичком усмерењу, књижевно уобличени мартријум Вукашина Мандрапе ипак се по једном битном аспекту удаљава од Исаковићеве концепције „Осмог казивања”.

Завршне напомене: поетичка „освета” мартријума

Као и свака од претходне четири епизоде у „Осмом казивању Чеперку” и прича о мучењу Вукашина Мандрапе уклапа се у задати композициони модел односа жртве и сведока. Прецизније говорећи, испуњавање овог критеријума је и квалификовало јасеновачки мартријум као историјски материјал погодан за уметничко транспонованье. Премда се креће у оцртаним композиционим ограничењима, Исаковићева епизода није и једини пишчев композициони потез.

Поред омеђености приче са два приповедна мотива, Исаковић настоји на усложњавању преношења својих „казивања”. На то упућује извесно

замагљивање идентитета сведока, што се може приметити већ поводом Јагоде Бјелајац из друге епизоде „Осмог казивања”: „И сада се сећам, и Јагода постала сведок. У ствари, ја сам то, казујем” (Исаковић 1985: 117). Јагодино преживљавање злочина на тај начин преноси своју функцију сведочења на Исаковићевог приповедача, који прича Чеперку о страдању Срба из Љубиног дола.

Означавање вишеструкости сведока̄ покреће питање о ланчаном преношењу приче о догађају, и, истовремено, проширује обим казивача који самом својом причом задобијају интегритет сведока. Уколико би се овај модел применио на Вукашинов мартирijум, могло би се запазити како је ова прича изведена вероватно и најсложеније у односу на мерило „ланчаности”. Јер, Вукашин је као мартир сведок „више” логике људског живота, Фригановић сведок Вукашинове егзекуције, доктор Недо Зец, који страдање трајно посведочава, исповедник је Жила Фригановића. Надаље, премда се шема донекле помера с обзиром на медијум читања, она у суштини остаје иста: Исаковићев приповедач „сведок” је прочитаног – књиге *Да се не заборави* доктора Зеца, а (незаинтересовани) Чеперко сведочи о даљем преношењу причања. Изнад свих ликова и укрштаја наратива стоји, попут случаја са *Проклетом авлијом* Иве Андрића, пишчева рука која делом сведочи свако од ових засебних преношења. Иако у неким деловима „ланца” само привидно померен у односу на структуру сведочанства, Исаковићев модел на унутрашњем плану посматрања ипак чува константу сведочења.

Затварање „Осмог казивања” истовремено значи довршавање теме сведока, али и затварање приче о мартирijуму, коју приповеда Фригановић помућеног ума услед гриже савести и тешке егзистенцијалне кризе. Међутим, са последњим исказом о неминовности сведочења Исаковић као да се служи кољачевим зверством да би дискредитовао *сопствену веру о чувању истине*. Наиме, након што доктор Зец саопшти Фригановићу да ће га предложити за слање у бању Липик,

„умрљан од суза и зноја, Ж. Фригановић се придигао, прошетао се неколико пута кроз собу, и онда стао пред доктора.

– Сад све знаш. Можеш ићи.

Залупе се врата, мој Чеперко, као ствар се свршила. А оно, не зна се увек кад се сведоком постане” (Исаковић 1985: 139).

Очигледно, последње две реченице Исаковићевог приповедача постављају питање вредности сведочења када је у питању цена људског живота. Јер, Фригановићева амбиваленција превагнула је на исправну страну исповедањем злочина. Међутим, према Исаковићевој замисли, у

томе се не садржи загарантованост кољачевог *покајања*; овај момент, на даље, води закључку како живот доктора Зеца, новог сведока, ни изблиза није тако сигуран са Фригановићевом тајном. Тајна као бреме које мучи обострано злочинца и конфидента, могла је бити блиска Исаковићу из исте лектире коју читају јунаци *Трена 1* и *Трена 3 – Браће Карамазова* Достојевског. Исповест и држање усташког злочинца у роману подсећају на исповест „раба Божјег Михаила”, који је Зосими испричао свој злочиначки преступ, а потом се једне вечери вратио како би *јединог сведока* своје тајне – убио (Dostojevski 1977: 396). Фригановић пред Недом Зецом демонстрира своју умешност ножем „србосјеком”, да би убрзо након тога поменуо: „’Елем, докторе, сад смо овдје нас двојица сами. И ако ико ишта сазна од овога што ћемо разговарати, ти знаш шта те чека’ – застао је и поново упилио свој поглед лисичијих очију у мене. Ово упозорење је изговорио полако, и готово сричући ријечи, како би појачао своју претњу” (Васиљевић 2016: 391–392).

Међутим, без обзира на критику институције сведока, јасеновачки мартуријум Антонија Исаковића, као што смо напоменули, функционално је искоришћен како би употпунио догађаје из рата који служе као илустрација односа престопа и сведока. Такође, благи утисак произвољности редоследа епизода у „Осмом казивању” (најпре прича о послератном догађају који се доводи у везу са усташком емиграцијом, потом један усташки злочин на тлу Босанске Крајине, два четничка злочинства у источној Босни, те исповест о Вукашину) донекле говори о превасходности Исаковићеве теме изнад временских и националних одређења. Из тога произилази пишчева универзално-рационална осуда злочина. На овом нивоу пак долази до *поетичког раскорака између мартуријума и модернистичког романа*.

Наиме, Исаковић се послужио Фригановићевом исповешћу како би функционализовао идеју да ће се иза сваког злочина увек и неминовно јавити особа или траг да говоре против убице. Ова идеја у потпуности припада не само свести модерног човека, већ и свевременском антрополошком аспекту наде да ће сваки злочинац бити праведно оптужен и осуђен за своје злодело. Четири од пет епизода „Осмог казивања” задовољавају овакву идејну оријентацију. На шта пак наилазимо када је реч о Вукашиновом мучеништву?

Саме речи које Исаковић транспонује у свој роман – „РАДИ ТИ, ДИЈЕТЕ, СВОЈ ПОСАО” – довољно јасно говоре о ставу према убици: *Вукашин не жели да Анте (Жиле) Фригановић буде оптужен за своје злодело*. Јер, „[г]де су ’непријатељи’, тамо је и одбацавање. Одбацујући,

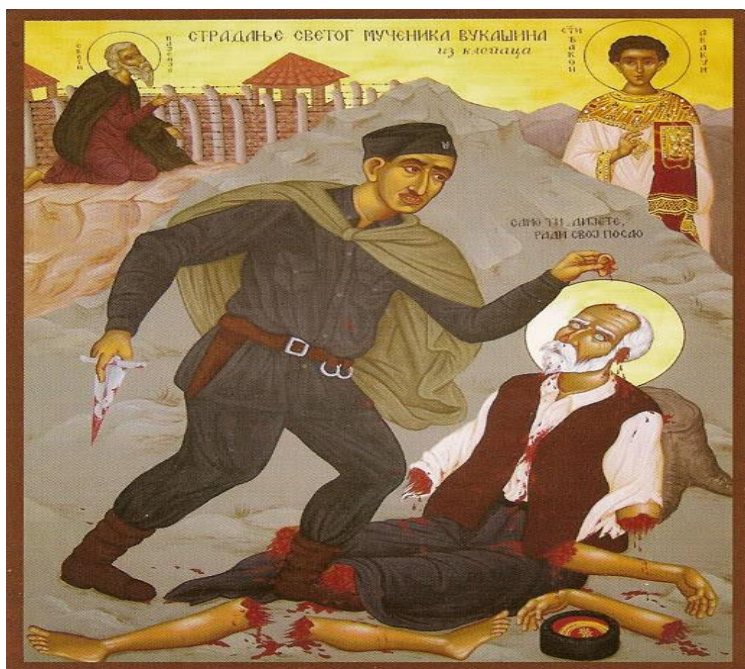
пак, човек неизбежно отпада од Божанствене пуноте и самим тим већ није у Богу. Они који су достигли Царство небеско и живе у Богу, у Духу Светом виде све поноре ада, јер нема ниједне области бића где Бог није присутан” (Архимандрит Софроније 1998: 113). Из савремене перспективе посматрано, овај вид светачког испољавања вероватно делује запањујуће радикално. Али, премда из живота светих „произилази једна максималистичка антропологија, наизглед недостижна за модерног човека и тешка за лагодне навике мишљења, [...] она буди из ’догматског’, а вероватно и етичког ’дремежа’” (Васиљевић 2010: 121).

Померање ка потпуном хришћанском контексту подразумевало би идеју старца из Клепаца да је убица већ самог себе осудио, о чему ће посведочити само крвниково ментално стање након кобног убиства, као и потоња смрт.¹⁷ На тај начин семантика мартријума, која има своје порекло још у Христовим речима на крсту: „Оче, опрости им јер не знају шта чине” (Лк. 23:34–35), *не усаглашава се са модернистичком свеићу о потреби казне за егзекутора.*

Напротив, не само што је мартријум поколебао модернистички дискурс Исаковићевог романа са позиције жртве, он је то учинио и везано и за самог кољача Жила Фригановића.

Исаковић се послужио историјским материјалом доктора Зеца како би приказао Фригановићево сведочење против себе самог. Овај моменат је кључан. Јер, Исаковићева литерарна интенција усмерена је ка неминовности сведочења које ће се јавити у било којем облику. Но, ова идеја поколебана је када се има на уму мартријумски догађај који је расветлио Фригановићев унутрашњи свет. *Исаковић види Фригановићеву личност по моделу „злочина” и „казне”,* те из тог разлога не залази дубље у крвникову психологију. Међутим, овај поступак ће, *уместо писца,* спровести сам мартријум. Јер, хришћански аспект Вукашиновог страдања *бива пренет и на личност самог убице.* Из тог разлога, схватање мучеништва у „Осмом казивању” мора рачунати и са хришћанском мотивацијом која се спроводи са позиција мартријума, одређених од стране самог Светог Вукашина. У том правцу размишљања, Фригановић *није крив за злодело.* Штавише, његова одлука да мучење и убиство *исприча,* дубинско психолошким током хришћанског поимања, траг је *хуманости дубоко запретане испод бремена злочиначког подухвата, хуманости која је побуђена Вукашиновом смрћу.*

¹⁷ Након боравка у бањи, на који је упућен докторовом препоруком, Фригановић се вратио логорском масакру Срба из Срема. Не могући да издржи нови покољ услед поновног јављања Вукашинових речи, Фригановић извршава самоубиство скоком у Саву (Васиљевић 2016: 396–397).;

Прилог 1: Свети Вукашин Јасеновачки

Интерпретативним моделом који отвара инкорпорирани мучеништво спроводи се, практично, „окретање” приче „против” самог њеног аутора. Јер, као што смо напоменули, Исаковић користи причу о убиству како би приказао неминовност „заслужених” последица по злочинца. Међутим, природа мучеништва поетике преокреће ову идејност (термини „казне”, „око за око, зуб за зуб”). Мучеништво не само да *оправдава* Фригановића, већ и његовој личности приписује својства хуманости која су садржана у признању кривице.

Можда се прави уметнички ефекат „Осмог казивања” може пронаћи управо у овом раскораку између Исаковићеве намере и онога што је остало као превид исте литерарне интенције.

Јасеновачки мучеништво старца Вукашина из Клепаца на тај начин задобија још једно књижевно сведочанство и нову, имплицитну могућност разумевања која потиче од поетичког жанра хришћанског страдањаштва. Прича о Вукашину на тај начин посредује хуманистичку идеју помирења без компромиса, каква је била и визија Светог владике Николаја о градњи Храма Опроста, као знака опраштања свим ратним злоделима (Јевтић 1990: 381). На књижевноуметничком плану казивање о Вукашину пак

сведочи о могућности уклапања једног жанра старије књижевности у модернистички дискурс, чиме и једна и друга поетичка усмереност могу очувати независност својих иманентнопоетичких позиција. Исаковићев композициони потез укључивања мартирологија на тај начин би могао постати и дискретни модел дијалога различитих идејних становишта и књижевних поступака.

ЛИТЕРАТУРА

Антић – Антић 2021: Милка Антић и Новица Антић, „Јасеновац, мило село моје: књига о Србима који су рађани, живјели и умирали у Јасеновцу на Сави”, Београд, Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Факултет за пословне студије и право: Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Факултет за информационе технологије и инжењерство.

Архимандрит Софроније 1998: Архимандрит Софроније, „Старац Силуан”, треће издање, Манастир Хиландар.

Берђајев 2001: Николај Берђајев, „Царство духа и царство ћесара” у: Исти, „Царство духа и царство ћесара” ; „Егзистенцијална дијалектика божанског и људског”, превели Никола Кајтез и Мирослав Ивановић, Београд, Бримо.

Библија или Свето Писмо Старога и Новога Завјета, превео Стари Завјет Ђура Даничић, Нови Завјет превео Вук Стеф. Караџић, Београд, Библијско друштво, sine anno.

Васиљевић 2010: Епископ Максим Васиљевић, „Светост: божанска и људска: богословско-историјско истраживање Светог, светости и светитеља у Цркви”, Београд, Православни богословски факултет.

Васиљевић 2016: Момир Васиљевић, „Ради ти, дијете, свој посао”, Сремска Митровица, Удружење културних стваралаца Србије „Завичај”.

Видовић 1997: Жарко Видовић, „Суочење Православља са Европом”, Цетиње, Светигора.

Видовић 2022: Жарко Видовић, „Завет и слобода”, приредио Владимир Димитријевић, Београд, *Catena mundi*.

Делић 2011: Јован Делић, „Иво Андрић: мост и жртва”, Нови Сад – Београд, Православна реч – Музеј града Београда.

ДМК Јасеновац 2001: „Друга међународна конференција о Јасеновцу – систем хрватских усташких логора геноцида (1941–1945)”, Бања Лука, Удружење Јасеновац – Доња Градина.

Душанић 2021: Дуња Душанић, „Са силама немерљивим: песници као сведоци модерног терора”, Београд, Универзитет у Београду, Филолошки факултет – Досије студио.

Зец 2014: Др Неђо Зец, „’Ради ти, дијете, свој посао!’” у: „Catena mundi: српска хроника на светским веригама”, књ. 2, приредио Предраг Р. Драгић Кијук, 3. издање, Београд, Catena mundi, стр. 233–235.

Исаковић 1985: Антоније Исаковић, „Трен 1: казивања Чеперку”, четврто издање, Сабрана дела Антонија Исаковића, књига четврта, Београд, Просвета – БИГЗ.

Исаковић 1990: Антоније Исаковић, „Листови о Косову”, Београд, Просвета.

Исаковић 1992: Антоније Исаковић, „Миран злочин (Трен 3)”, Београд – Горњи Милановац – Приштина, Просвета – Дечје новине – Јединство.

Јандрић 1989: Љубо Јандрић, „Јасеновац”; 4. издање, Сарајево, Свјетлост.

Јевтић 1990: Атанасије Јевтић, „Великомученички Јасеновац, усташка творница смрти: документи и сведочења”, Ваљево – Београд, Глас цркве – Сфаирос.

Јеремић 1973: Драган М. Јеремић, „Приповедач Антоније Исаковић” у: „Савремена проза”, приредио Милош И. Бандић, Српска књижевност у књижевној критици, друго издање, књ. 10, Београд, Нолит, стр. 562–577.

Јовановић 2009: Виолета П. Јовановић, „Тренови и раскршћа: поетика приповедања Антонија Исаковића”, Београд, Просвета – Алтера.

Ковачић 1974: Иван Горан Ковачић, „’Јама’ и друге песме”, избор и предговор Стеван Раичковић, Београд, Просвета.

Лалић 1971: Иван В. Лалић, „Критика и дело”, Београд, Нолит.

Михиз 1972: Борислав Михајловић Михиз, „Антоније Исаковић, приповедач”, предговор у: Антоније Исаковић, „Велика деца”, избор, редакција и предговор Борислав Михајловић, Српска књижевност у сто књига, књига 97, Нови Сад – Београд, Матица српска – СКЗ, стр. 7–22.

Николић 2015: Др Никола Николић, „Јасеновачки логор”, Београд, Жагор.

Орловски 2003: Јеромонах Дамаскин Орловски, „Књига страдања и утехе: Мученици, исповедници и подвижници благочашћа Руске православне Цркве 20. столећа: избор”, превод Зоран Буљугић, Београд, Православна мисионарска школа при храму Светог Александра Невског.

Палавестра 2011: Предраг Палавестра, „Послератна српска књижевност 1945–1970”, Београд, Службени гласник.

Петров 2007: Александар Петров, „Карактер Јасеновца у књижевности” у: „Јасеновац: зборник / Трећа међународна конференција о Јасеновцу ’Јасеновац – анатомија запостављених концентрационих логора’ и XI међународна конференција о холокаусту ’Холокауст из перспективе 21-ог века’”, главни уредник Здравко Антонић, извршни уредник Јанко Велимировић, Козарска Дубица – Бања Лука, Јавна установа Спомен-подручја Доња Градина – Удружење Јасеновац – Доња Градина, стр. 101–106.

ПМКoЈ 2007: „Јасеновац: зборник радова Прве међународне конференције и изложбе о јасеновачким концентрационим логорима”, Козарска Дубица – Бања Лука, , Јавна установа Спомен-подручја Доња Градина – Удружење Јасеновац – Доња Градина.

Стојановић 2005: Драган Стојановић, „Књижевност и историја” поговор у: Др Мидхат Шамић, „Историјски извори *Травничке хронике* Иве Андрића и њихова умјетничка транспозиција”, Београд, Гутенбергова галаксија, стр. 259–266.

Стрњаковић 1991: Драгослав Стрњаковић, „Највећи злочини садашњице: патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској 1941–1945”, приређивач Јеремија Митровић, Горњи Милановац, Дечје новине.

Сувајџић 2012: Бошко Сувајџић, „Дновиде воде: фолклорни елементи у српској књижевности”, 1. издање, Нови Сад, Orpheus.

Трифунровић 1974: Ђорђе Трифунровић, „Азбучник српских средњовековних појмова”, Београд, „Вук Караџић”.

Ћосић 2005: Добрица Ћосић, „Пријатељи”, приредила Ана Ћосић-Вукић, Београд, „Филип Вишњић”.

ЧМК Јасеновац 2008: „Јасеновац: зборник излагања Четврте међународне конференције о Јасеновцу”, Бања Лука, Удружење Јасеновац – Доња Градина.

Џацић 1991: Петар Џацић, „Приповетке Антонија Исаковића”, поговор у: Антоније Исаковић, „Листови о Косову”, Београд, Просвета, стр. 177–199.

Шамић 2005: Др Мидхат Шамић, „Историјски извори *Травничке хронике* Иве Андрића и њихова умјетничка транспозиција”, Београд, Гутенбергова галаксија.

Andrić 2003: Ivo Andrić, „Na Drini ćuprija”, 1. Deretino izdanje, Beograd, Dereta.

Berger 1978: Egon Berger, „44 mjeseca u Jasenovcu”, Jasenovac, Spomen-područje Jasenovac.

Bulajić 2001: Milan Bulajić, „Jasenovac na sudu: suđenje Dinku Šakiću”, Beograd, Muzej žrtava genocida – Stručna knjiga.

Dedijer 1987: Vladimir Dedijer, „Vatikan i Jasenovac: dokumenti”, Sabrana dela Vladimira Dedijera, Beograd, Rad.

Dostojevski 1977: Fjodor Mihajlovič Dostojevski, „Braća Karamazovi I”, preveo Jovan Maksimović, redaktor prevoda Petar Mitropan, Beograd, Rad.

Grajf 2018: Gideon Grajf, „Jasenovac: Auschwitz of the Balkans”; prevod sa hebrejskog Dušica Stojanović – Čvorić, sa engleskog Hana Poznanović, Beograd : Knjiga komerc; Izrael: Institut za holokaust Šem olam = Israel: Institute for Holocaust „Shem Olam”; Izrael: Akademski koledž Ono = Israel: Ono Academic College; SAD: Fondacija za projekte edukacije za Holokaust u saradnji sa Poljskim projektom za restauraciju jevrejskih grobalja – FHEP = USA: The Foundation for Holocaust Education Projects in cooperation with the Poland Jewish Cemeteries Restoration Project – FHEP.

Isaković 1983a: Antonije Isaković, „Prazni bregovi”, Sabrana dela Antonija Isakovića, knjiga treća, Beograd – Zagreb, Prosveta – Globus.

Isaković 1983b: Antonije Isaković, „Paprat i vatra”, Sabrana dela Antonija Isakovića, knjiga druga, Beograd – Zagreb, Prosveta – Globus.

Kazimirović 1987: Vasa Kazimirović, „NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941–1944”, Beograd, Nova knjiga – Narodna knjiga.

Miletić 1986: Antun Miletić, „Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945: Dokumenta”, knj. 1, Beograd – Jasenovac, Narodna knjiga – Spomen područje Jasenovac.

Radulović 1985: Milan Radulović, „Istorijska svest i estetske utopije: kritički eseji o savremenim piscima”, Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.

Sijarić 1983: Ćamil Sijarić, „Oslobođeni Jasenovac”, Sarajevo – Priština, Oslobođenje – Jedinstvo.

Šklovski 1984: Viktor Šklovski, „Građa i stil u Tolstojevom romanu *Rat i mir*”, prevod Biserka Rajčić, redakcija prevoda i predgovor Novica Petković, Beograd, Nolit.

Veljko S. Ivanović

“DO YOUR JOB, CHILD”: LITERARY REFLECTION OF THE
JASENOVAC MARTYRDOM IN THE NOVEL *A MOMENT I*
BY ANTONIJE ISAKOVIĆ

Summary

The paper examines the role and compositional meaning of the episode about the passion of Vukašin of Jasenovac in „The Eighth Telling to Čeperko” of the novel *A Moment I*. Isaković’s literary treatment of a historical testimony, noted down by doctor Nedo Zec, is also viewed from the point of view of historical documents about the suffering in the Jasenovac camp and others war testimonies. A significant regard of work is the relationship between Christian martyrdom and the modernist poetics of a writer who does not belong to religious inspiration neither conceptually nor poetically.

Key words: Jasenovac, martyrdom, testimony, Vukašin of Jasenovac, war prose, *A Moment I*.